



**You have downloaded a document from  
RE-BUŚ  
repository of the University of Silesia in Katowice**

**Title:** Rozwój psychospołeczny a tożsamość dziecka w warunkach zróżnicowania kulturowego na Pograniczu

**Author:** Jolanta Suchodolska

**Citation style:** Suchodolska Jolanta. (2005). Rozwój psychospołeczny a tożsamość dziecka w warunkach zróżnicowania kulturowego na Pograniczu. W: T. Lewowicki, A. Szczurek-Boruta, B. Grabowska (red.), "Przemiany społeczno-cywilizacyjne i edukacja szkolna : problemy rozwoju indywidualnego i kształtowania się tożsamości : praca zbiorowa" (S. 321-332). Kraków : Oficyna Wydawnicza "Impuls"



Uznanie autorstwa - Bez utworów zależnych Polska - Ta licencja zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu zarówno w celach komercyjnych i niekomercyjnych, pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).



UNIwersYTET ŚLĄSKI  
W KATOWICACH



Biblioteka  
Uniwersytetu Śląskiego



Ministerstwo Nauki  
i Szkolnictwa Wyższego

## Rozwój psychospołeczny a tożsamość dziecka w warunkach zróżnicowania kulturowego na Pograniczu

### Psychological and Social Development versus Child's Identity in the Conditions of Cultural Diversity in the Borderland Area

Istotą życia ludzkiego jest rozwój, zmiana, stawanie się tym, kim możemy być [...]. Jest to prawo [...] wdrukowane w program życia. Wszyscy mamy wewnętrzną siłę, która napędza rozwój, lecz część z nas, mniej lub bardziej świadomie, rezygnuje z nowych doświadczeń, z podejmowania ryzyka rozwoju, poszukując iluzji bezpieczeństwa i spokoju w bezruchu i stagnacji...<sup>1</sup>

### Kategoria zmiany rozwojowej a tożsamość

W historii myśli ludzkiej pojęcie rozwoju kształtowało się, począwszy od greckich dialektyków przyrody, „poprzez chrześcijańskie nurty filozofii średniowiecznej akcentującej rolę dziedziczenia oraz brytyjskich empirystów wskazujących na rolę indywidualnego doświadczenia, do bardziej współczesnych nam sposobów ujmowania tego zjawiska, jakie odnajdujemy w systemach filozofii kantowskiej lub heglowskiej”<sup>2</sup>.

Przywołany wstęp do analizy pojęcia rozwoju uświadamia nie tylko bogactwo stanowisk teoretycznych na tle ewolucji poglądów, ale także kierunek stopniowego krystalizowania się współczesnego rozumienia rozwoju, traktowanego nie tylko jako określony, pozytywnie wartościowany stan (efekt) końcowy, ale – w głównej mierze – jako proces trwający w całym wymiarze życia indywidualnego. Jego istotą jest dokonująca się bowiem w czasie zmiana rozwojowa.

<sup>1</sup> M. Janiszewska: *Doskonalenie umysłu i umiejętności społecznych*. Kraków 2001, WSiZiB.

<sup>2</sup> J. Trempała: *Modele rozwoju psychicznego. Czas i zmiana*. Bydgoszcz 2000, Akademia Bydgoska, s. 15.

Pojęcie rozwoju człowieka jest obecne w naukach o różnych orientacjach. W ujęciu psychologicznym istotą rozwoju jest stawanie się w procesie istnienia; rozwój oznacza zatem dążenie do autonomii społecznego bycia i rozumienia świata, samoaktualizacji i samospełnienia<sup>3</sup>. Może się to odbywać na wiele sposobów. Mówiąc o rozwoju, autorzy licznych opracowań<sup>4</sup> mają jednak zwykle na myśli możliwość określenia potencjalnego kierunku wszelkich zmian, jakie zachodzą w różnych obszarach funkcjonowania człowieka w poszczególnych okresach rozwojowych. Pojęcie rozwoju zakłada zatem ukierunkowanie, potencjalność i indywidualność zachodzących zmian, które w cyklu życia sprzyjają kształtowaniu się i uzyskiwaniu pełnej autonomii osobowości. Istotnymi czynnikami rozwoju psychospołecznego okazuje się zarówno aktywność podmiotu, jak i interakcje społeczne oraz służące im systemy kulturowe. Społeczeństwo i kultura nie są wyłącznie środowiskiem rozwoju jednostki, ale – w głównej mierze – jego istotnym czynnikiem i komponentem.

Dokonująca się zmiana rozwojowa trwa przez całe życie, może mieć indywidualny przebieg; oznaczać ma pokonywanie trudności adaptacyjnych i realizowanie poszczególnych, jakże specyficznych zadań rozwojowych w następujących po sobie fazach życia. Jednym z takich zadań rozwojowych jest kształtowanie się tożsamości człowieka.

Zagadnienia tożsamości podejmowane są na gruncie rozważań wielu dyscyplin; źródłowo tkwią w jakże odrębnych orientacjach teoretycznych. Trudności w interpretacji tego terminu wynikają zatem z braku jednoznaczności jego rozumienia<sup>5</sup>. W literaturze przedmiotu tożsamość jest postrzegana w wielu perspektywach: tradycyjnej i ewolucjonistycznej, a także fenomenologicznej i poznawczej. W zależności od przyjętej koncepcji rozwoju tożsamość – traktowaną jako rozwijającą się indywidualność i niepowtarzalność – można kojarzyć odpowiednio: z wzrastającą organizacją procesów we-

<sup>3</sup> Zob. J. Trempała: *Modele...*, dz. cyt., s. 21; M. Straś-Romanowska: *Rozwój osobowy. Próba konceptualizacji problemu w nawiązaniu do psychologii life-span*. „Forum Psychologiczne” 1999, nr 4, s. 115–127.

<sup>4</sup> Cenne jest w tym miejscu przywołanie poglądów m.in. Marii Tyszkowej. M. Tyszkowa: *Pojęcie rozwoju i zmiany rozwojowej*. (W:) M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.): *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*. Warszawa 2000, PWN.

<sup>5</sup> Pojęcie tożsamości funkcjonuje obok wielu terminów i pojęć bliskoznacznych, właściwych dla różnych koncepcji istoty i natury człowieka, jego osobowości, jak również społecznego funkcyj-

wewnętrznych<sup>6</sup>, postępującym wraz z wiekiem dojrzewaniem zdolności auto-prezentacyjnych<sup>7</sup>, zintegrowanym poczuciem wewnętrznej spójności (także identyfikacyjnej)<sup>8</sup>, albo też jako złożone i zróżnicowane formy myślenia (także o sobie, Innych i swoim miejscu w świecie)<sup>9</sup>.

W literaturze psychologicznej dotyczącej zjawiska tożsamości wyodrębni się jednak najczęściej stanowisko fenomenologiczne i poznawcze. Orientacja fenomenologiczna odwołuje się do całościowego traktowania podmiotu i jego fundamentalnych odczuć indywidualnych, między innymi poczucia ciągłości i niepowtarzalności własnej osoby<sup>10</sup>; orientacja poznawcza – traktuje tożsamość jako system samowiedzy<sup>11</sup>, jako schemat<sup>12</sup> czy jako zbiór cech schematowych<sup>13</sup>. Jedną z teorii łączących podejście indywidualne i grupowe jest teoria tożsamości osobistej i społecznej, rozwijana przez Marię Jarymowicz. Tłumaczy ona mechanizm

---

nowania. W zależności zatem od przyjęcia pewnych propozycji teoretycznego opisu można mówić o tożsamości jednostki (tożsamości osobowej) – w aspekcie filozoficznym, psychologicznym, w kontekście zachodzących procesów psychicznych (również w aspekcie samoświadomości), dotyczących koncepcji własnego (osobowego) Ja, albo też o tożsamości społecznej (tożsamości zbiorowej czy kulturowej) – z perspektywy grupy czy zbiorowości – a więc społecznych „całości”, w których człowiek uczestniczy i które w sposób znamieny kształtują jego „osobowy byt”. Każdorazowy wybór terminu odnoszącego się do kategorii tożsamości („jaźń”, osobowe i społeczne Ja, osobowość, „ego”, autoidentyfikacja i inne) zależy od specyficznej intencji teoretycznej, a także założeń metodologicznych.

<sup>6</sup> Z takim rozumieniem rozwoju osobowości można się spotkać w analizach Z. Freuda.

<sup>7</sup> Jest to rozumienie charakterystyczne dla orientacji ewolucjonistycznej, zakładającej nieustające „stawanie się”.

<sup>8</sup> Sformułowanie to odnosi się do całościowego traktowania podmiotu, jego potrzeb i odczuć.

<sup>9</sup> Takie ujęcie rozwoju prezentuje między innymi teoria J. Piageta. Istotą rozwoju jest rekonstrukcja i reinterpretacja wcześniejszych sposobów myślenia, jak również kształtowanie się nowych i bardziej zrównoważonych struktur myślenia (poznawczych).

<sup>10</sup> Zob. np. B. R. Schlenker: *Identity and Self-identification*. (W:) B. R. Schlenker (red.): *The Self and Social Life*. New York 1985, McGraw-Hill, s. 8–12.

<sup>11</sup> Zob. M. Jarymowicz: *Spostrzeganie własnej indywidualności. Percepcja i atrakcyjność odrębności własnej osoby od innych ludzi*. Wrocław 1984, UW.

<sup>12</sup> Schemat definiowany jest jako struktura poznawcza, reprezentująca „wiedzę dotyczącą jakiegoś pojęcia czy bodźca, odniesionych do jego atrybutów i relacji między atrybutami”, co oznacza, że „schemat JA” powinien zawierać wiedzę o własnej osobie stosunkowo abstrakcyjną, o dobrze zorganizowanej strukturze, zwartą, nie poddającą się zbyt łatwo zmianom”. Szerzej o kategorii (i statusie) tożsamości w kontekście odrębności schematowej wypowiada się np. A. Kwiatkowska. Zob. A. Kwiatkowska: *Tożsamość a społeczne kategoryzacje*. Warszawa 1999, Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, s. 117–122; B. R. Schlenker (red.): *The Self and Social Life*. New York 1985.

<sup>13</sup> Zob. H. Markus: *Self-schema and Processing Information about the Self*. „Journal of Personality and Social Psychology” 1977, s. 63–78; zob. też: J. Mandrosz: *Rola schematów JA w przetwarzaniu informacji o sobie i o innych ludziach. Teoria Hazel Markus i jej implikacje*. Warszawa 1998, Instytut Psychologii PAN.

realizowania przez jednostkę w zachowaniach społecznych zarówno potrzeb indywidualnych, jak i wspólnotowych. Autorka korzysta z dorobku tradycji poznawczej J. Piageta<sup>14</sup>, psychologii procesów poznawczych, jak również z opracowywanej przez psychologię humanistyczną<sup>15</sup> teorii psychologii „Ja”. Jej konstrukty teoretyczne dostarczają wyjaśnień wielu zjawisk społecznych, tj. spostrzegania Innych, obecności stereotypów społecznych, również mechanizmów kategoryzacji społecznej. Teoria ta zawiera w sobie dwa podstawowe komponenty: tożsamość osobistą – subsystem samowiedzy Ja i tożsamość społeczną – subsystem wiedzy o samym sobie i Innych. Dzięki temu podwójnemu odniesieniu własnej osoby do Innych kształtuje się zarówno poczucie własnej wyjątkowości, jak i poczucie przynależności. Punktem wyjścia procesu formowania się tożsamości człowieka (zarówno osobistej, jak i społecznej) jest – używając aparatury pojęciowej M. Jarymowicz – „rozpoznawanie”<sup>16</sup>, czyli aktywność poznawcza samego podmiotu. Tożsamość własna kształtuje się pod wpływem zróżnicowanych doświadczeń indywidualnych, przebiegających zwykle w konkretnych kontekstach społecznych; w toku porównań społecznych między Ja i Innymi<sup>17</sup> krystalizuje się obraz tożsamości osobistej, natomiast cechy stanowiące o podobieństwie Ja i grupy (Innych) stają się komponentami (i determinantami) tożsamości społecznej<sup>18</sup>. Wraz z intensywnością nabywania owych doświadczeń – w toku rozwoju – jednostka rozwija zdolność percepcyjną, co pozwala jej w warunkach zróżnicowania rzeczywistości społecznej w sposób bardziej kontrolowany i celowy posługiwać się nowymi kategoriami poznawczymi.

<sup>14</sup> Zob. m.in. J. Piaget: *Narodziny inteligencji dziecka*. Tłum. M. Przetacznikowa. Warszawa 1966, PWN; tegoż: *Studia z psychologii dziecka*. Tłum. T. Kołakowska. Warszawa 1996, PWN.

<sup>15</sup> Wśród przedstawicieli psychologii humanistycznej, których poglądy/teorie znalazły tu zastosowanie można wymienić między innymi A. Maslova.

<sup>16</sup> Zdaniem M. Jarymowicz, dążenie do rozpoznawania i dookreślenia samego siebie należy do podstawowych tendencji motywacyjnych człowieka. Zob. M. Jarymowicz: *Tożsamość jako efekt rozpoznawania siebie wśród swoich i obcych*. (W:) P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre (red.): *Tożsamość a odmiennność kulturowa*. Warszawa 1992, Instytut Psychologii PAN.

<sup>17</sup> „Inni” to własna grupa odniesienia. Uważa się, że dla tożsamości osobistej cenniejsze jest znalezienie różnic między jednostką a Innymi – grupą odniesienia, dla tożsamości społecznej – podobieństw. Zob. np. J. P. Codol: *Porównywanie „ja – inni” a normy społeczne: zjawisko P.I.P.*, „Studia Psychologiczne” 1977, nr 2, s. 5–26.

<sup>18</sup> M. Jarymowicz, A. Kwiatkowska: *Atrybuty własnej tożsamości: właściwości spostrzegane jako wspólne dla JA i INNYCH versus specyficznie własne*. (W:) M. Jarymowicz (red.): *Studia nad spostrzeganiem relacji JA – INNI: tożsamość, indywidualizacja – przynależność*. Wrocław 1988, „Ossolineum”.

W literaturze przedmiotu psychologowie zwracają również uwagę na istnienie dwóch odrębnych form tożsamości (tj. dwóch kategorii umysłowych schematów reprezentujących zdarzenia związane z własną osobą), za które uważa się: tożsamość doświadczaną<sup>19</sup> i tożsamość symbolizowaną<sup>20</sup>. Na uwagę zasługuje fakt, że społeczne źródła konstruowania się owych form tożsamości tkwią w dwóch odrębnych formach społecznej wymiany doświadczeń: komunikacji empatycznej i społecznej<sup>21</sup>, wyznaczając charakter tożsamości osobistej i społecznej jednostki. W ujęciu psychologii społecznej kategoria tożsamości człowieka wydaje się zatem swoistym, dynamicznym stymulatorem jego rozwoju – z jednej strony zapewniającym jednostce określoną ciągłość życia społeczno-kulturowego, z drugiej – z uwagi na społeczny charakter – powodującym liczne jego przemiany.

W rozważaniach o tożsamości niezwykle ważne wydaje się skorzystanie z takiego rozumienia kategorii zmiany rozwojowej, które łączy w sobie elementy wpisane niejako w model zmian fazowych, nawiązujące do teorii zarówno o źródłach psychoanalitycznych (i neopsychodynamicznych), jak i poznawczo-rozwojowych. Podkreśla się w nich rolę wczesnych doświadczeń dziecka nabywanych i kształtowanych w środowisku życia. Służą one udoskonaleniu procesu poznawania przez jednostkę społecznego i kulturowego świata. Na szczególną uwagę zasługuje w tym miejscu między innymi teoria rozwoju psychospołecznego E. Eriksona<sup>22</sup> – kontynuatora tradycji

<sup>19</sup> Tożsamość doświadczana rozwija się na utrwalonych w umyśle powtarzających się oraz szczególnie wyrazistych formach doświadczania siebie jako posiadającego określone atrybuty, znajdującego się w określonych sytuacjach czy relacjach. Tożsamość osobista i społeczna bazująca na tym obszarze umysłowej reprezentacji własnej osoby („Ja” – doświadczane, „My” – doświadczane) ma charakter automatyczny, globalny i kategoriowy. Szerzej na ten temat: E. Trzebińska: *Z badań nad rozwojem i funkcjonowaniem tożsamości*. „Przegląd Psychologiczny” 1992, nr 2, s. 196–197; E. Trzebińska odwołuje się do poglądów A. Miller i I. Fast. Zob. też. A. Miller: *The Untouched Key*. New York 1990, Doubleday; I. Fast: *Event Theory: A. Piaget – Freud Integration*. London 1985, Lawrence Erlbaum.

<sup>20</sup> Tożsamość symbolizowana tworzy się na symbolicznej reprezentacji własnej osoby. Schemat symboli formuje się w trakcie (w procesie) nabywania coraz większej kompetencji językowej. Mechanizm rozwijania się schematów symbolicznych tłumaczy J. Piaget. Zob. J. Piaget: *Studia z psychologii dziecka*. dz. cyt.

<sup>21</sup> Zob. E. Trzebińska: *Podzielone JA: o dwu mechanizmach społecznego konstruowania JA*. „Przegląd Psychologiczny” 1989, t. 32, nr 3; też: *Empatia jako forma komunikacji interpersonalnej*. „Przegląd Psychologiczny” 1985, t. 28, nr 2.

<sup>22</sup> Dokonał on rozwinięcia teorii rozwoju autonomicznego ego, zaniedbanej (nieuwzględnionej) w analizach Z. Freuda. W trójwarstwowej koncepcji osobowości Z. Freud skoncentrował się głównie na znaczeniu libido i rozwoju organizacji pierwszej jej warstwy oraz roli sił biologicznych pochodzących od id, a także praktykach opiekuńczo-wychowawczych i mechanizmach tworzących fiksję, zaniedbując pozytywną koncepcję rozwoju ego.

postfreudowskiej i prekursora nowego obszaru badań z zakresu psychologii społecznej. Dla E. Eriksona kształtowanie się tożsamości jest równoważne z nabywaniem indywidualnej zdolności syntezy doświadczenia i łączenia go z gotowością do działania w świecie społecznym. Taki rodzaj kompetencji (indywidualnych i społecznych) powinno bowiem rozwijać w dziecku środowisko wychowawcze i socjalizacyjne. Prawdliwość procesów rozwojowych dokonuje się zatem na drodze relacji podmiotowych, wyrażających dominujący kierunek oddziaływań między jednostką a życiem w środowisku (naturą a kulturą). Kierunek ten można ująć w postaci omawianego przez L. Witkowskiego<sup>23</sup> „wektora epistemologicznego”, w triadzie: kompetencja (gotowość i zdolność do działania), koncepcja Ja (umiejscowienie siebie w polu interakcji), kondycja (poczucie wewnętrznej spójności i odrębności). Takie rozumienie procesu kształtowania się tożsamości wydaje się zasadne w analizach odnoszonych do prawidłowości tego procesu na zróżnicowanych, heterogenicznych obszarach pogranicza.

Niezależnie od przyjęcia określonej koncepcji rozwoju tożsamości, B. Misztal<sup>24</sup> zwraca uwagę na fakt, że istnieją dwa w jednakowym stopniu aktualne pytania o tożsamość – pytania, których sens nie zmienia się wraz z upływem czasu ani zachodzącymi zmianami cywilizacyjno-kulturowymi. Ponadto można zauważyć, że ich treść bliska jest rozumieniu nie tylko dorosłego człowieka, ale również dziecka, które zaczyna stopniowo rozpoznawać i różnicować świat na to, co znane, a co jeszcze nie zostało rozpoznane. Pierwsze pytanie to pytanie kontrastowe – wskazujące wyraźną linię demarkacyjną postrzeżaną w kontekście społecznym Ja – Inni. Linia ta wskazuje na istnienie różnic między tym, co swoje i obce. To pytanie, którego treść nigdy się nie dewaluje: „Kim jestem, skoro różnię się od innych?”. Kolejnym, równie aktualnym pytaniem podkreślającym naszą odrębność jest pytanie o charakterze gradacyjnym, wyostrzające owe różnice i podkreślające skalę tego zróżnicowania. Pytanie to rozwija się już w świadomości dziecka, w tym okresie rozwoju, w którym ważne stają się porównania o charakterze wartościującym – w kategoriach społecznego postrzegania „lepszy” – „gorszy”. Sytuacje takie sprzyjają najczęściej podniesieniu poczucia własnej wartości jednej z osób.

<sup>23</sup> Zob. L. Witkowski: *Tożsamość i zmiana (wstęp do epistemologicznej analizy kontekstów edukacyjnych)*. Toruń 1988, UMK, s. 113–120.

<sup>24</sup> Zob. B. Misztal: *Teoria socjologiczna a praktyka społeczna*. Kraków 2000, „Universitas”.

Analizując fakt, że rzeczywistość społeczno-kulturowa człowieka ulega licznym jakościowym przemianom, pojawia się jednak i trzecie – dynamiczne pytanie o zmiany, jakie zachodzą w jednostce pod wpływem zmian w jej otoczeniu: „Kim jestem w zmieniającym się świecie?”. Jego sens staje się szczególnie wyrazisty współcześnie i towarzyszy człowiekowi wraz z dokonującymi się zmianami w środowisku, jak również w obliczu żywiołowo postępujących przemian współczesności. Zanim jednak to pytanie zaistnieje w świadomości człowieka, musi rozwinąć się jego podstawowa autocharakterystyka, jak również autonomiczna i indywidualna reprezentacja świata. Autokreacja – będąca elementem osobniczego rozwoju – jest procesem niezwykle trudnym, wrażliwym na działanie czynników zewnętrznych. Dlatego też w poszukiwaniu prawidłowości procesów rozwojowych w obszarze koncepcji społecznego Ja pomocne i uzasadnione wydaje się uwzględnienie kontekstualno-dialektycznych mechanizmów rozwoju. Pozwala to na zilustrowanie tła społecznego i kulturowego człowieka, który – wraz ze zwiększającą się współzależnością między różnymi kontekstami kulturowymi, w których uczestniczy – poszukuje swojej oryginalności i niepowtarzalności. Dlatego też niezwykle ważne są wszystkie bodźce rozwojowe, regulujące zdolność społecznego przystosowania się, umiejętność komunikowania, gotowość do podejmowania dialogu z Innymi, rozwijania swoich indywidualnych zdolności poznawczych oraz aksjologicznych kompetencji w kolejnych okresach życia. Ten fazowo przebiegający proces, jego liczne uwarunkowania i prawidłowości okazują się niezwykle istotne dla stworzenia ostatecznej autoprojekcji – koncepcji i kondycji osobowego i społecznego Ja u progu dorosłości.

## **Prawidłowość procesów rozwojowych a kształtowanie się obrazu siebie**

We wczesnych okresach rozwoju świat społeczny dziecka jest rzeczywistością wykreowaną, wręcz zaprojektowaną przez jego środowisko życia i osoby znaczące. W sposób naturalny, nasycony emocjonalnymi związkami z najbliższymi dziecko bezrefleksyjnie i nieświadomie przyjmuje nie tylko wartości i zasady Innych, ale również internalizuje ich zachowania społeczne. Z upływem czasu jednak obraz tego świata ulega reifikacji; staje się rzeczywistością, w której nieustannie buduje swój obraz; zaczyna coraz bardziej



celowo i świadomie rozpoznawać, a także odróżniać siebie od Innych, świadomie tworzyć najpierw swoje narracje, a później konwersacje z Innymi<sup>25</sup>, wreszcie – budować swoją autodefinicję oraz kreować własny świat, realizując nowe potrzeby psychospołeczne i kulturowe<sup>26</sup>.

Rzeczywistość dziecka ulega nieustającej rekonstrukcji, zwłaszcza pod wpływem nowych doświadczeń społecznych, określonych sytuacji, dążeń i interakcji z Innymi. Zdaniem M. Kielar-Turskiej<sup>27</sup> rozwój społeczny można rozpatrywać z dwóch punktów widzenia: jako integrowanie się dzieci z grupą społeczną, a także – jako kształtowanie się jednostki w grupie. W rozważaniach o tożsamości to drugie podejście wyraźniej oddaje specyfikę procesu, który polega na dochodzeniu do unikatowych wzorów przeżywania, myślenia i działania w różnych sytuacjach. Proces socjalizacji w tym okresie ma prowadzić do „opanowania przez dziecko wiedzy o swojej grupie oraz wiedzy o rolach społecznych, a także do opanowania przyjętych w tej grupie standardów i wartości”<sup>28</sup>. Każde doświadczenie staje się osobistym impulsem – momentem rozwojowym, cennym współkreatorem tej rzeczywistości. Dziecko konstruuje swoje osobowe Ja w obszarze wyznaczonym przez współistnienie i współdziałanie z grupą odniesienia. Zdaniem J. Nikitorowicza<sup>29</sup> – nie ma możliwości tworzenia obrazu siebie, jeśli nie znajdzie się własnej grupy odniesienia, osób znaczących dla siebie. To ona – pomimo że się zmienia (swoją strukturę) wraz z dokonującym się cyklem życia – niczym swoiste „lustro”, pozwala się dookreślać; w tym mikroświecie zewnętrznym szukamy bowiem wiedzy o sobie. Zbiór tychże społecznych samookreśleń okazuje się szczególnie istotny w warunkach zróżnicowania kulturowego. Wówczas Inni są postrzegani w wielu złożonych kontekstach socjalizacyjnych. Stają się bliżsi poznawczo i emocjonalnie.

<sup>25</sup> Zob. B. Harwas-Napierała, J. Tempała (red.): *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 2, Warszawa 2001, s. 108–111.

<sup>26</sup> Zob. K. Obuchowski: *Galaktyka potrzeb człowieka*. Poznań 2000, „Zysk i S-ka”.

<sup>27</sup> Zob. M. Kielar-Turska: *Średnie dzieciństwo – wiek przedszkolny*. (W:) B. Harwas-Napierała, J. Tempała (red.): *Psychologia rozwoju człowieka*, dz. cyt., s. 113; zob. też M. Kielar-Turska: *Rozwój człowieka w pełnym cyklu życia*. (W:) J. Strelau (red.): *Psychologia. Podręcznik akademicki*. T. 1, Gdańsk 2000, GWP.

<sup>28</sup> Tamże, s. 113.

<sup>29</sup> Zob. J. Nikitorowicz: *Kreowanie tożsamości dziecka. Wyzwania edukacji międzykulturowej*. Gdańsk 2005, GWP, s. 60.

Analizując psychospołeczny aspekt rozwoju tożsamości, zauważa się, że tożsamość – będąc procesem – jest również ważnym zadaniem rozwojowym. Rozwój tożsamości, rozumianej w kategoriach swoistej autodefinicji i autocharakterystyki (w aspekcie samoświadomości) można traktować jako cel nadrzędny dokonujących się progresywnych zmian zachodzących w cyklu życia.

Jednym z warunków spełnienia określonych zadań rozwojowych danego okresu ontogenezy jest przejście przez pewien typ doświadczeń społecznych oraz zdobycie narzędzi do ich opracowania i symbolizacji. Są to doświadczenia podobne dla ludzi w tym samym wieku. Przystawianie kultury symbolicznej grupy, wraz z niesionymi wartościami i regułami interpretacji świata, rozpoczyna się u dziecka bardzo wcześnie. Początkowo proces ten stanowi integralną część socjalizacji w środowisku rodzinnym, następnie włączają się oddziaływania grupy rówieśniczej wraz z obowiązującymi w ich aktywności normami i konwencjami subkultury dziecięcej. Uczestnictwo to dostarcza dziecku doświadczeń, które umożliwiają mu nie tylko rozumienie norm społecznych, ale również ich przestrzeganie w działaniu i zachowaniu<sup>30</sup>. Te mikroprocesy prowadzą do rozwoju i dalszego wzrostu autonomii, zarówno w zakresie norm moralnych, jak i innych norm w zachowaniach społecznych. Doświadczenia zdobywane przez dziecko w toku własnej aktywności sensoryczno-motorycznej i działań podmiotowych stają się źródłem wiedzy, a także podstawą kształtowania się przekonań o rzeczywistości i sobie samym. Niosą one z sobą poczucie autentyczności przeżyć emocjonalnych. Wczesne doświadczenia (zwłaszcza sensoryczne) uwarunkowane kulturowo – zdaniem M. Tyszkowej<sup>31</sup> – odgrywają rolę swoistych pierwowzorów, współdecydujących o przebiegu procesów percepcyjnych dziecka. Z niezwykłym bogactwem i różnorodnością doświadczeń kulturowych ma ono jakże naturalny kontakt na Pograniczu. Pogranicze dostarcza bowiem jednostce warunków do autentycznego doświadczania i przeżywania dialogu z odmiennością, a tym samym umożliwia dokonywanie porównań. Interaktywność Pogranicza jest dla dziecka jednym z ważnych stymulatorów rozwojowych.

<sup>30</sup> Zob. J. Piaget: *Równoważenie struktur poznawczych*. Warszawa 1981, PWN.

<sup>31</sup> Zob. M. Tyszkowa: *Pojęcie rozwoju i zmiany rozwojowej*. (W:) M. Przetacznik-Gierowska, M. Tyszkowa (red.): *Psychologia rozwoju człowieka. Zagadnienia ogólne*, dz. cyt., s. 113.

Rozwój osobowości dziecka – jego indywidualności w zakresie temperamentu, emocji, zdolności intelektualnych i kompetencji społecznych – początkowo dokonuje się w kontaktach z osobami znaczącymi – rodziną i rówieśnikami. Procesem, który odgrywa zasadniczą rolę w kształtowaniu się wizerunku własnej osoby jest socjalizujący proces identyfikacji. Dzięki temu procesowi dziecko próbuje postrzegać świat, czuć oraz działać tak, jak znaczące osoby w jego otoczeniu. Pozwala to ponadto jednostce postrzegać siebie w kategoriach społecznych – w kontekście rodziny, grupy rówieśniczej, lokalnej, regionalnej, a także w grupie wyznaczonej przez płeć. Ten wymiar identyfikacji okazuje się niezwykle istotnym ogniwem w procesie ustalania się tożsamości płciowej. Analiza literatury przedmiotu pozwala zauważyć i podkreślić, że ta kategoria samookreślenia rozwija się w pełni już w wieku przedszkolnym. U podstaw tego procesu leżą – w głównej mierze – obserwacja i naśladowanie, a także – wspomniane już – „rozpoznawanie”. Bódcze środowiskowe są przez dziecko najpierw kodowane i wewnętrznie reprezentowane, a następnie odkodowywane i reprodukowane w zależności od potrzeb. W tym miejscu można zauważyć, że już badania Z. Freuda wskazują, iż dziecko nawet w pierwszym roku życia jest w stanie rozpoznawać obiekty podobne do siebie (proces ten nazywa się pierwotną identyfikacją), a w trzecim roku życia rozwija się identyfikacja wtórna, polegająca na upodobnieniu się do modelu. Dlatego małe dziewczynki identyfikują się z matką, a mali chłopcy z ojcem. Przejęcie i dalszy rozwój roli płciowej jest zatem efektem strukturywania własnego doświadczenia i uczenia się, a nie biernego treningu zachowań społecznych. Dowodzi to, jak ważnym ogniwem w procesie rozwoju psychospołecznego i kształtowaniu się tożsamości stają się zarówno środowisko społeczno-kulturowe, jak i swoiste czynniki kulturotwórcze.

## Psychospołeczne i kulturowe stymulatory rozwoju tożsamości dziecka na Pograniczu

Dostarczane ze świata zewnętrznego informacje – zdaniem J. Nikitorowicza – „tworzą Ja płciowe, społeczne i kulturowe. Społeczne przypisania i wybory, jakich dziecko dokonuje, zwiększają liczbę definicji jego Ja”<sup>32</sup>. W cyklu

<sup>32</sup> J. Nikitorowicz: *Kreowanie tożsamości dziecka...*, dz. cyt., s. 61.

życia owe definicje Ja dynamicznie się rozwijają. Dlatego też tożsamość bywa traktowana jako rodzaj samowiedzy i wyobrażeń o sobie, dokonujących się pod wpływem relacji i interakcji z Innymi. To właśnie rozwijające się doświadczenia społeczne dziecka, interakcje i dialogowe formy wymiany tych doświadczeń, rewizje poglądów i postaw w poszczególnych etapach życia nadają tożsamości rangę zadania rozwojowego. Jego realizacja zapewnia dziecku drogę do poczucia wewnętrznej spójności i niepowtarzalności na tle zachodzących procesów zmian społecznych. Swoisty trening w zakresie tych kompetencji rozwojowych i umiejętności społecznych uruchamia komunikacja międzykulturowa. W sposób otwarty i dynamiczny rozwija się ona na obszarach pogranicznych, zróżnicowanych, gdzie stykają się i przenikają Inni – grupy społeczne o odmiennych tradycjach, wzorach i wartościach kulturowych. Różnorodność kultur, będąca zjawiskiem typowym dla Pogranicza, przyczynia się do kształtowania się specyficznej tożsamości człowieka. Prawidłowości tego procesu uwidoczniają się już we wczesnych okresach życia dziecka. Na Pograniczu złożone są bowiem nie tylko relacje kulturowe, ale także interpersonalne. Warunki te sprzyjają kształtowaniu się modelu tożsamości rozumianej w kategoriach ewolucjonistycznych – traktowanej jako nieustanne „stawanie się”. Model taki opisuje między innymi J. Nikitorowicz. Zwraca on uwagę na fakt, że pierwszym niezwykle istotnym poziomem tożsamości jest tożsamość dziedziczona, przypisana niejako społecznie poprzez fakt istnienia i trwania w grupie odniesienia, osób znaczących w środowisku socjokulturowym, w którym dziecko wyrasta. Kolejnym poziomem jest tożsamość nabywana – kształtowana w drodze socjalizacji (zarówno pierwotnej, jak i wtórnej), pod wpływem kontaktów, relacji społecznych oraz licznych interakcji w środowisku życia. Dziecko zaczyna konfrontować wiedzę i informacje o świecie, który – w kolejnych fazach rozwoju psychospołecznego – ulega stopniowej reifikacji, tworząc swoistą jego „reprezentację”, stając się jego wielowymiarową rzeczywistością. Ten proces „rozpoznawania” i rozumienia świata rozwija i stymuluje poziom tożsamości. Stopniowo staje się niepowtarzalnym dla każdej jednostki stanem psychicznie podzielanym i odczuwanym. Wówczas tożsamość można rozumieć w aspekcie samoświadomości – jako samowiedzę, autodefinicję czy autocharakterystykę, która rodzi się pod wpływem doświadczeń społecznych i kulturowych, pochodzących z własnej, twórczej aktywności. Nadrzędnym celem rozwojowym realizowanym w procesie wychowania i edukacji dziecka na

Pograniczu jest zatem stwarzanie możliwości doświadczania i przeżywania zróżnicowanego świata kulturowego, a także organizowanie sytuacji, które sprzyjają kształtowaniu u dziecka poczucia zakorzenienia w tej kulturze i jej wartościach. Wówczas młody człowiek będzie przygotowany emocjonalnie i społecznie do otwartego, dialogowego komunikowania się z otaczającym go światem.

## Summary

Identity, meaning identicalness and uniqueness – both on individual and social level – is a process in character; it develops throughout the whole human life and it is formed within a specific group under the influence of a certain group. A human being does not have an opportunity to grasp the concept of his or her self if he or she has not found his own group of reference. Since early childhood the group becomes, to some extent, a mirror; it constitutes his main source of knowledge about himself. Experiencing the world, forming the ability to communicate in social situations do serve the development of the individual and social identity. Hence the identity formation may be treated as one of the important developmental tasks which are realized in various areas of both psychological and social functioning of an individual within a lifetime.

*Translated by Jolanta Pelc-Kawulok*